

Aldona Molesztak

(Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy)

OBRAZ OSÓB STARSZYCH W OPINII MŁODZIEŻY

Słowa kluczowe: uprzedzenia i stereotypy; seniorzy; młodzież.

THE YOUTH'S VIEW OF ELDERLY PEOPLE

Key words: prejudice and stereotypes; seniors; youth.

Wprowadzenie

Badania statystyczne potwierdzają nie tylko zwiększającą się liczbę ludzi starszych, ale również wydłużenie się średniej życia dla kobiet i mężczyzn. Z uwagi na coraz większą obecność seniorów młodszych i długowiecznych w społeczeństwie, młodsze pokolenia wykazują specyficzny stosunek do ludzi starych i starości. Równocześnie definiują w wyjątkowy sposób obraz własnej przyszłej starości. Od ponad pół wieku prowadzone są badania analizujące charakterystyczne postawy młodzieży wobec seniorów oraz obraz ich własnej antycypowanej starości. Przeobrażenia cywilizacyjne, postęp naukowo-techniczny, medyczny i społeczny powodują zmiany w stosunku do osób starszych i starości. Jest to związane z kultem młodości przejawianym poprzez dążenie ludzi starszych do zachowania jak najdłużej dobrego wyglądu, sprawności fizycznej i zdrowia. Seniorzy są coraz lepiej wykształceni, aktywni i mają stałe dochody. Tym samym są oni doskonałym odbiorcą usług i produktów przygotowanych przez młodsze pokolenia. Pytanie tylko, czy dostrzeganie wartości tkwiących w seniorach zmienia także sposób myślenia o tej grupie ludzi. Czy nadal z takim nasileniem występuje stereotypizacja i uprzedzenia ze względu na wiek. Todd D. Nelson stwierdził, że przez ostatnie 60 lat badania nad stereotypizacją i uprzedzeniami pozwoliły na udoskonalanie metod ich pomiaru oraz umożliwiły poznanie

wielu czynników indywidualnych i grupowych, które przyczyniają się do ich powstawania i utrzymywania¹.

Założenia teoretyczne

Nelson opisał teorie wyjaśniające stosunek ludzi młodych do osób starszych. Badacz ten stwierdził, że uprzedzenia wiekowe są interesującą kategorią ze względu na fakt, że każdy młody człowiek będzie z czasem należał do grupy osób starszych. Uzasadnienia powstawania uprzedzeń należy szukać w wielu teoriach. I tak, teoretyczną podstawę porównania obrazu starości te-
 raźniejszej i wyobrażonej w przyszłości stanowi teoria równowagi Heidera². Fundamentem teorii równowagi jest założenie, że „nasze postawy, zachowania i oceny dotyczące innej osoby powinny pozostawać ze sobą w zgodzie, w przeciwnym razie doświadczamy stanu braku równowagi”³. Jest to związane z teorią dysonansu poznawczego Festingera⁴. Człowiek dąży do likwidacji nieprzyjemnego stanu poznawczego pobudzenia poprzez uzasadnienie swojego postępowania. Niestety, ta teoria nie zawsze potrafi wyjaśnić niezgodność postaw i zachowań u ludzi. Ludzie mimo tej niezgodności doskonale funkcjonują i brak spójności im nie przeszkadza⁵. W wyjaśnieniu zjawiska pomagają także teoria kategorii naturalnych⁶. Badacze dowiedli, że człowiek ma dużą zdolność do kategoryzacji, zgodnie z którą zbiera informacje o nadrzędnej kategorii, jaką są osoby starsze. W ramach tej kategorii wyodrębnia różne podkategorie. Dokładne informacje o konkretnej osobie starszej pozwalają na pozytywny stosunek do seniora. Natomiast jeśli ludzie nie posiadają informacji konkretnych, odwołują się zazwyczaj do kategorii nadrzędnej (ludzie starzy ogólnie) reprezentującej negatywny wizerunek ludzi starych⁷. Wyjaśnienia można też w pewien sposób szukać w teorii modernizacji społeczeństwa. Teoria ta zwraca uwagę na fakt, że ludzie starsi stracili szacunek i prestiż wskutek ukształtowania się nowego społeczeństwa, które zmieniło się dzięki rozwojowi medycyny, rewolucji przemysłowej i rozpowszechniającemu się kultowi

¹ T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń*, tłum. A. Nowak, GWP, Gdańsk 2003, s. 48.

² E. Heider, *The Psychology of Interpersonal Relations*, Erlbaum, Hillsdale, New Jersey 1958, cyt. za: T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń...*, s. 48.

³ T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń...*, s. 34.

⁴ L. Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press, Stanford, California 1957, cyt. za: T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń...*, s. 39.

⁵ S.T. Fiske, S.E. Taylor, *Social Cognition*, McGraw-Hill, New York 1991, cyt. za: T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń...*, s. 40.

⁶ E. Rosch, B.B. Lloyd (Eds.), *Cognition and categorization*, Erlbaum, Hillsdale 1978.

⁷ Cyt. za: T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń...*, s. 223.

młodości. Teoria modernizacji wskazuje, że status ludzi starszych jest odwrotnie proporcjonalny do poziomu industrializacji danego społeczeństwa⁸. Seniorzy zostali niejako zepchnięci na margines poprzez nie tylko zwiększającą się ich liczbę, ale także malejący przyrost naturalny. Współcześnie proporcje między grupą ludzi młodych i starych zmieniły się, a zatem w społeczeństwie grupa osób po 65. roku życia jest znacząca. Pewien aspekt zachowania się młodych ludzi wobec seniorów uzasadnia też zdaniem Nelsona teoria opanowania trwogi, zgodnie z którą osoby starsze prowokują pojawianie się u osób młodych lęku, przypominając im o ich własnej śmiertelności⁹. Teoria funkcjonalna szuka motywów, które powodują powstawanie i występowanie stereotypów¹⁰. Jest to najczęściej przywoływana teoria wyjaśniająca uprzedzenia wiekowe, ponieważ poprzez poznanie ich motywów badacze mogą opracować narzędzia ich ograniczania.

Anna Rudnik, opisując stereotypizacje i uprzedzenia, odwołuje się do teorii wymiany, teorii społecznego załamania oraz międzypokoleniowej solidarności i konfliktu. Teoria wymiany tłumaczy kategorie zysku i strat młodych i starych osób wchodzących ze sobą w interakcje. Ludzie przeliczają, co zyskują, a co tracą dzięki relacjom z konkretną osobą. Wynika z tego, że interakcje z ludźmi starymi stają się dla młodszych grup bardziej kosztowne, jest to bowiem grupa mniej sprawna, gorzej wyposażona ekonomicznie czy wykształcona. Ludzie starsi ograniczają udział w życiu społecznym, co prowadzi do ich negatywnego postrzegania. Teoria społecznych kompetencji i społecznego załamania wyjaśnia swoiste zapętlenie się człowieka, odbierającego pejoratywne komunikaty z otoczenia, które włącza on do obrazu samego siebie. Ten mechanizm powoduje powstanie sprzężenia zwrotnego niekorzystnego dla ludzi starych¹¹. Model międzypokoleniowej solidarności i konfliktu V.L. Bengtsona i współpracowników jest ostatnią teorią wyjaśniającą relacje międzypokoleniowe. Teoria ta skupia się na poczuciu solidarności odczuwanej przez młode i stare osoby w sferze wzajemnych relacji. Seniorom przypisuje się znaczniejszy

⁸ K.J. Branco, J.B. Williamson, *Stereotyping and the life cycle: Views of aging and the aged*, [In:] A.G. Miller (Ed.), *In the Eye of the Beholder: Contemporary Issues in Stereotyping*, Praeger, New York 1982, s. 364–410.

⁹ J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon, *The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory*, [In:] R.F. Baumeister (Ed.), *Public Self and Private Self*, Springer-Verlag, New York 1986, s. 188–212; S. Solomon, J. Greenberg, T. Pyszczynski, *Terror Management Theory of Self-Esteem*, [In:] C.R. Snyder, D.R. Forsyth (Eds.), *Handbook of Social and Clinical Psychology*, Pergamon Press, New York 1991, s. 21–40.

¹⁰ M. Snyder, P.K. Miene, *Stereotyping of the elderly: a functional approach*, „British Journal of Social Psychology”, 1994, vol. 33(Pt1), s. 63–82.

¹¹ J. Halicki, *Spoleczne teorie starzenia się*, [w:] *Zostawić ślad na ziemi. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Pędichowi w 80 rocznicę urodzin i 55 rocznicę pracy naukowej*, pod red. M. Halickiej, J. Halickiego, Białystok 2006, s. 263, cyt. za: A. Rudnik, *Wymiary starości i cechy ludzi starych w percepcji dzieci i młodzieży*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, 2016, t. XXVIII, s. 201–219, [online], [dostęp: 06.09.2017]. DOI: 10.15290/pss.2016.28.11.

udział w kształtowaniu relacji niż pozostałym pokoleniom. Konflikt opisuje sytuację, w której poszczególne pokolenia nie działają w taki sam sposób na rzecz społeczeństwa jako całości. Stereotypowe postrzeganie seniorów służy interesom młodych ludzi. Młodzi inaczej postrzegają międzygeneracyjne kontakty, poczucie więzi, potrzeby, przez co dochodzi do dystansu¹². Przywołane teorie nie zawsze tłumaczą powstawanie, utrzymywanie i osłabianie stereotypów i uprzedzeń, dlatego należy kontynuować badania.

Obraz starości w badaniach

Prowadzone przez licznych naukowców badania o stosunku młodych osób do seniorów można podzielić na dwa obszary skutkujące różnymi wnioskami. Są one różnicowane poprzez określenie postawy wobec „ludzi starszych” w ogóle i stosunek do konkretnych znanych im osób starych. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z występowaniem częściej negatywnych stereotypów, natomiast drugi charakteryzuje się bardziej pozytywnym nastawieniem do ludzi starszych¹³. Badania są zróżnicowane ze względu na pytania kierowane do respondentów.

Adam A. Zych w pracy *Człowiek wobec starości* przywołuje amerykańskich gerontologów z Uniwersytetu w Waszyngtonie, Daniela F. Schmidta i Susan M. Boland, którzy zbadali zjawisko kształtowania się stereotypów ludzi starych u 86 studentów. Na podstawie wyników badań autorzy ujęli wyobrażenia na temat osób starych w postaci wzorów osobowych. Pozytywne wyobrażenia zostały przedstawione jako trzy wzory osobowe: wzorowego dziadka, mędrca oraz liberalnej matki lub ojca rodu, patriarchy. Natomiast wyobrażenia negatywne D.F. Schmidt i S.M. Boland ujęli w postaci ośmiu wzorów osobowych: typ człowieka słabego, typ człowieka bezbronnego, typ człowieka samotnego i/lub osamotnionego, typ człowieka niezaangażowanego (wylączonego) społecznie, typ „wścibskiego sąsiada”, typ człowieka zniechęconego, typ „starej torby” i „włóczęgi”, typ „złośliwca” i „skapca”¹⁴. Z przywołanych danych empirycznych wynika, że występuje zdecydowanie więcej stereotypów negatywnych niż pozytywnych.

¹² T.C. Antonucci, J.S. Jackson, S. Biggs, *Intergenerational Relations: Theory, Research, and Policy*, „Journal of Social Issues”, 2007, vol. 63(4), s. 681, cyt. za: A. Rudnik, *Wymiary starości i cechy ludzi starych...*

¹³ T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń...*, s. 222.

¹⁴ D.F. Schmidt, S.M. Boland, *Structure of perceptions of older adults: evidence for multiple stereotypes*, „Psychology and Aging”, 1986, vol. 1(3), cyt. za: A.A. Zych, *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Wyd. „Śląsk”, Katowice 1999, s. 139–141.

Stosunek do ludzi starych był badany wśród uczniów wszystkich szczebli edukacyjnych, od szkoły podstawowej do uczelni wyższej. Badania różniły się nie tylko ze względu na wiek osób badanych i zastosowany kwestionariusz ankiety, ale także klimat społeczny. Adam A. Zych, analizując obraz starości wśród uczniów, przywołał badania przeprowadzone w 1989 r. w ramach seminarium magisterskiego. Analiza zebranych danych prowadzi do wniosku, że większość badanych wskazywała negatywne cechy człowieka starego, takie jak: niedołączony, schorowany i chory, samotny i osamotniony, potrzebujący pomocy i opieki, osłabiony i słaby, przygnębiony i smutny. Wyróżnionych cech negatywnych w stosunku do cech neutralnych i pozytywnych jest znacznie więcej i są różnorodne. Wielu uczniów opisywało osobę starą, wymieniając neutralne cechy i atrybuty starości: zmarszczki, siwe włosy, trudności w poruszaniu. Określenia te rysują jednak mało atrakcyjny obraz starości. Pozytywny wizerunek seniora tworzyły następujące cechy: opowiadający i wspominający historie z przeszłości, z lat wojny i z życia, dobry¹⁵. Podobne wyniki otrzymała Katarzyna Woszczyk. Badaniami zostało objętych 90 osób z trzech grup wiekowych — 6, 12 i 18 lat. Najmłodsze dzieci wskazywały następujące atrybuty starości: siwe włosy, łysina, zmarszczki, broda, okulary, chodzenie na spacerach, praca na działce, choroby. Dzieci w wieku 12 lat podawały takie cechy, jak: spracowany, często samotny, chory, opuszczony przez bliskich, skromny, oszczędny, miły, sympatyczny, marudny, przyjmujący wszystko z powagą, plotkarz. Natomiast młodzież osiemnastoletnia opisywała człowieka starego, używając następujących określeń: mądry, posiadający ogromny zasób doświadczeń i przeżyć, mniej sprawny, zapominalski, uzależniony od młodych lub otoczenia, zgorzkniały, pogodny, wyrozumiały¹⁶.

Kolejne badania przeprowadziła Zofia Szarota wśród 61 studentów (27 studentów studiów niestacjonarnych i 34 studentów studiów stacjonarnych). Badanie polegało na dokończeniu przez studentów zdania: „Gdyby starość była zwierzęciem, to byłby to..., ponieważ...”. Największa liczba badanych wskazała na sowę, która kojarzy się z mądrością, wiedzą, doświadczeniem, wewnętrznym spokojem, powagą, dobrymi radami. Drugim z kolei podawanym zwierzęciem był żółw z takimi cechami, jak: powolność, długowieczność, mądrość, odporność na trudności, upór, konserwatyzm, konsekwencja. Blisko żółwia uplasował się kot, który budzi skojarzenia z ciepłem, spokojem, powolnością, tajemniczością, dostojnością, a za nim niedźwiedź, którego atrybuty to również ciepło, spokój, powolność i powaga, a oprócz tego niezdarność i niezgrabność. Wymieniany był również lew, którego cechuje mądrość życiowa, wiedza, dojrzałość, stateczność, siła oraz to, że jest przodownikiem. Ciekawym

¹⁵ A.A. Z y c h, *Człowiek wobec starości...*, s. 141.

¹⁶ K. W o s z c z e k, *Postawy dzieci i młodzieży wobec ludzi starzejących się i starych*, mps, WSP, Kielce 1995 (niepublikowana praca magisterska), cyt. za: A.A. Z y c h, *Człowiek wobec starości...*, s. 142.

skojarzeniem okazał się jeź, który według badanych studentów kojarzy się ze starością ze względu na to, że jest sympatyczny, niegroźny, powolny, częściej chowający się niż wychodzący do nowo poznanych, ale posiadający pewną obronę w postaci igieł, gdyż doświadczenie nauczyło go, iż czasem są przydatne. Oprócz wyżej wymienionych zwierząt studenci podawali także psa (wierny, wytrwały, pokorny, czujny, mądry, oddany, życzliwy, wyrozumiały, przyjacielski), konia (mądry, inteligentny, silny, zdrowy), słonia (pomarszczony, powolny, tajemniczy), czarną panterę. Drugim zadaniem, o wykonanie którego poproszono studentów, było napisanie dowolnej liczby słów, które kojarzą się ze słowem starość. Okazało się, że najczęściej określań dotyczyło pozytywnych cech charakteru ludzi starych. Te cechy to: dbałość o rodzinę, opiekuńczość, doświadczenie, dojrzałość życiowa, mądrość, wiedza, przekazywanie tradycji, dobroć, życzliwość, radość, troskliwość, skromność, zaufanie, cierpliwość, wrażliwość, pogoda ducha, opanowanie, wspomnienia minionych czasów, przywiązanie oraz dostojeństwo. Studenci podawali także określenia dotyczące stylu życia ludzi starych, chorób, atrybutów starości, wyglądu zewnętrznego czy wiary. Wśród negatywnych cech charakteru znalazły się natomiast takie cechy, jak: drażliwość, zgryźliwość, upór, skąpstwo, złośliwość, zrzędlivość, pouczanie, plotkarstwo, brak tolerancji dla młodzieży, konserwatyzm, nadopiekuńczość, osamotnienie, bezradność, niezaradność, niedołęstwo czy opuszczenie przez dzieci¹⁷.

Badania dotyczące postrzegania ludzi starych przez osoby w różnym wieku przeprowadziła również Jolanta Lipińska-Lokś. Zostały one wykonane w 2005 r. na terenie Żar w Ośrodku dla Dzieci z Wadami Słuchu i Mowy. W badaniach wzięło udział 25 uczniów z wadą słuchu uczęszczających do trzech klas gimnazjum. Młodzież zapytana o wady i zalety starości udzielała różnorodnych odpowiedzi. Jednak w porównaniu z wynikami uzyskanymi przez innych badaczy zebrane dane opisują ludzi starszych w podobny sposób. Jako wady wymieniano: zły stan zdrowia, zależność od innych, samotność, bezradność, poczucie braku przydatności, utratę najbliższych, nadchodzący koniec życia. Natomiast wśród zalet starości znalazły się: doświadczenie życiowe, życie bez pośpiechu, satysfakcja z życiowych dokonań, dobre dzieci i kochające wnuki, możliwość bycia 'nauczycielem' młodego pokolenia. Respondenci odpowiadali, że osoba stara jest schorowana, samotna, mądra, zrzędliva, pogodna. Młodzież przejawiała na ogół ambiwalentny stosunek do ludzi starych. Badania wykazały też częstsze występowanie negatywnego stosunku młodych do osób starych, z którymi mieszkają¹⁸. Być może wynika to z występowania konfliktów

¹⁷ Z. Szarota, *Percepcja starości wśród studentów*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, 2002, t. LV, s. 131, 135–136, 140.

¹⁸ J. Lipińska-Lokś, *Postrzeganie starości przez młodzież z wadą słuchu*, [w:] *Wybrane problemy osób starszych*, pod red. nauk. A. Nowickiej, Wyd. „Impuls”, Kraków 2010, s. 76, 81–83.

i nieporozumień międzypokoleniowych, co prowadzi do negatywnego obrazu starości.

W tym samym roku podobne badania przeprowadziła Ewa Wysocka wśród uczniów szkół średnich. Uczestniczyło w nich 196 osób w wieku 16–19 lat, głównie ze środowiska wielkomińskiego, z przewagą płci męskiej. W ramach pozytywnego stereotypu ludzi starych uczniowie wymieniali przede wszystkim możliwość bycia szczęśliwym i przeżywania miłości, a także wiedzę i doświadczenie życiowe, z którego mogą korzystać osoby młodsze. Według badanych starość jest naturalnym i pięknym okresem życia, w którym można jeszcze wiele dokonać. Dominuje w nim spokój i bezpieczeństwo, a życie jest poukładane. Ludzi starych cechuje mądrość, dobroć oraz uczynność. Podobnie jak w innych badaniach, tu także dominował negatywny obraz starości. Respondenci przypisywali seniorom następujące cechy: wyobcowanie, nieprzystosowanie do współczesnego świata, konserwatyzm, zamknięty umysł czy złośliwość. W mniejszym stopniu wymieniane były też brzydota, niedołęstwo oraz nietolerancja wobec osób młodszych. Starość postrzegana jest przez osoby badane jako okres, który nie wymaga specjalnych przywilejów, szacunku i opieki, budzi natomiast przerażenie. Zdaniem badanych w okresie starości nic dobrego człowieka nie czeka, a śmierć jest lepsza niż sama starość¹⁹. Warto także przytoczyć wyniki badań wykonanych przez Aleksandrę Hulewską w 2006 r. Grupę badawczą stanowiło 120 studentów poznańskich uczelni wyższych w wieku od 21 do 25 lat. Określone zostały przekonania na temat najbardziej typowych cech osób starych. Zadaniem studentów było zaznaczenie 30 spośród 136 podanych przymiotników, które najtrafniej charakteryzują człowieka starego. Studentów podzielono losowo na dwie grupy, jedna grupa określała cechy mężczyzn seniorów, a druga kobiet senierek. Wśród przymiotników najczęściej zaznaczanych przez grupę pierwszą znalazły się: dojrzałość, wiedza, konserwatyzm, upór, powolność, użalanie się nad sobą i krytycyzm. Nieco mniej wskazań dotyczyło takich cech, jak: rozsądek, niedołęstwo, nerwowość, przezorność, solidność, wyciszenie oraz izolowanie się. Natomiast w grupie drugiej, która zajmowała się kobietami seniorkami, najwięcej zaznaczeń uzyskały następujące cechy: powolność, niepokój, przewrażliwienie oraz upór. Seniorkom przypisywane były też takie przymiotniki, jak: mądry, wyciszony, troskliwy, nerwowy, użalający się nad sobą²⁰.

¹⁹ E. Wysocka, *Obraz starzenia się, postawy wobec starości i ocena jakości życia osób starszych w percepcji młodzieży szkół średnich*, [w:] *Edukacja i animacja społeczno-kulturalna dorosłych. Diagnoza — potrzeby — prognozy*, pod red. A. Horbowskiego, J. Potoczno, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007, s. 247–248, 252–254.

²⁰ A. Hulewska, *Stereotypowe przekonania na temat kobiet i mężczyzn w okresie późnej dorosłości*, [w:] *Zagrożenia rozwoju w okresie późnej dorosłości*, pod red. A.I. Brzezińskiej, K. Ober-Łopatk, R. Steca, K. Ziółkowskiej, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 2007, s. 187–190.

W 2011 r. Bożena Krupa przeprowadziła badania wśród 187 uczniów klas maturalnych. Na podstawie zebranych danych można stwierdzić, że młodzież powieli szeroko rozpowszechniony negatywny stereotyp człowieka starego. Starość kojarzy się licealistom z chorobami, wizytami u lekarzy, śmiercią, izolacją i różnymi ograniczeniami, a także z rezygnacją z wielu ról społecznych oraz niepełnosprawnością zarówno fizyczną, jak i psychiczną. W ich świadomości określenie stary oznacza kogoś gorszego, brzydkiego, słabego. Jako negatywne cechy osoby starej wskazywano: wiecznie narzekający, niesamodzielny, bierny, wymuszający opiekę i pomoc, niepotrafiący poruszać się po technologicznym świecie, zacofany, bezużyteczny, koncentrujący swoje życie wokół własnej osoby, roszczeniowy, oporny wobec zmian. Oprócz wymienionych cech badani często akcentowali także skłonność ludzi starych do wszczynania kłótni, konfliktowość oraz osamotnienie. Natomiast jeśli chodzi o cechy pozytywne, to wymieniono znacznie mniej przymiotników niż przy cechach negatywnych, a należą do nich: życzliwy, mądry, ciepły, kochający, troskliwy, dbający o dzieci i wnuki²¹. Autorka stwierdziła, że młodzież powieli w swoich opiniach dość szeroko rozpowszechniony negatywny stereotyp starszego człowieka. Prezentowany przez licealistów model człowieka starego jest tożsamy z utrwalonym społecznie negatywnym stereotypem seniora²².

Przywołane badania dotyczą definiowania starości ze względu na perspektywę dalszą starości, czyli odwoływania się do kategorii starości ogólnie. Prowadzi to do wyodrębnienia liczniejszych cech negatywnych starości. Cechy pozytywne postrzegane u seniorów występują, ale ich liczba jest mniejsza.

W roku 2015 Malwina Łońska²³ przeprowadziła badania wśród 121 uczniów (69 kobiet, 52 mężczyzn) klas III liceum na terenie Bydgoszczy. Kwestionariusz został zbudowany na podstawie wzorów osobowych seniorów Daniela F. Schmidta i Susan M. Boland przywołanych wcześniej²⁴. Wzorowy dziadek charakteryzowany jest przez 15 cech: zdolny, mądry, wyrozumiały, potrzebny, szczęśliwy, żwawy, zdrowy, aktywny, układny w życiu rodzinnym, odważny, wielkoduszny, niosący pomoc innym, chętny, otoczony młodymi ludźmi, uczciwy. Licealiści wypowiadali się o każdej z cech oddzielnie. Okazało się, że cztery cechy najmniej charakteryzujące seniorów to: żwawy, zdrowy, odważny, otoczony młodymi ludźmi. Najczęściej uczniowie przypisywali dziadkom następujące cechy: uczciwy, wielkoduszny, mądry, potrzebny. Następnym wzór „mędrzec”, charakteryzowały cechy: inteligentny, interesujący, zajmujący się wielkimi, ważnymi sprawami, kochający, skoncentrowany na przyszłości, opo-

²¹ B. Krupa, *Starość w percepcji młodzieży — perspektywa pedagogiczna*, „Nowiny Lekarskie”, 2012, t. 81, nr 1, s. 37.

²² Tamże, s. 36–43.

²³ M. Łońska, *Stereotypy ludzi starych na tle własnej wizji starości u uczniów szkół licealnych*, mps, UKW, Bydgoszcz 2015 (niepublikowana praca magisterska).

²⁴ D.F. Schmidt, S.M. Boland, *Structure of perceptions of older adults...*

wiadający historii z przeszłości, posiadający zasób doświadczeń. W opinii badanych seniorzy nie zajmują się ważnymi sprawami i nie planują przyszłości. Wymienione zadania podejmują seniorzy w opinii odpowiednio 35% i 22% respondentów. Natomiast 96% uczniów stwierdziło, że seniorzy są to osoby kochające, 95% uznało, że opowiadają swoją przeszłość, a 93% uważało, że mają duży zasób doświadczeń. Ostatni z tej grupy to wzór liberalnej matki lub ojca rodu, patriarchy, określony za pomocą takich cech, jak: dojrzałość emocjonalna i społeczna, „życie życiem swych dzieci”. Dojrzałość emocjonalna i społeczna została przypisana seniorom przez 83% respondentów, a zainteresowanie życiem dzieci charakteryzuje ludzi starszych w opinii 86% uczniów. Licealiści opiniowali także występowanie cech charakterystycznych dla typów negatywnych ludzi starszych. Pierwszy typ — człowieka słabego, który obejmuje cechy: seksualnie nieaktywny, powolny, słaby fizycznie, zapominający, jest reprezentowany bardzo często przez seniorów. W opinii ponad 80% uczniów cechy te występują wśród ludzi starszych. Podobne zdanie grupa ta reprezentuje odnośnie do człowieka bezbronnego, charakteryzującego się takimi cechami, jak: biedny, bojaźliwy, spokojny, żyjący skromnie, „ofiara przestępstw kryminalnych”. Uczniowie nie twierdzą, że dziadkowie mają duże zasoby ekonomiczne, a raczej uważają, że żyją oni skromnie (93%) i spokojnie. Kolejny typ — człowieka samotnego i/lub osamotnionego, którego charakteryzują cechy: nieufny wobec obcych, dający się łatwo wyprowadzić z równowagi, żyjący przeszłością, konserwatywny, niepodatny na zmiany, staromodny, zacofany, jest także obecny wśród seniorów w opinii prawie 80% uczniów. Podobna sytuacja jest związana zdaniem respondentów z następnym typem — człowieka niezaangażowanego (wyłączonego) społecznie. Typ ten scharakteryzowany jest poprzez następujące cechy: zależny od rodziny, chory, potrzebujący opieki pielęgniarskiej, kruchy, delikatny, mający trudności w jasnym przekazie słownym, wolno myślący, zgrzybiały, niezdolny do precyzyjnych prac ręcznych, wdzięczny za pomoc. Wymienione cechy występują u osób starszych. Nieco inaczej młodzież sądzi o cechach specyficznych dla typu „wścibskiego sąsiada”: oszczędny, plotkarz, oschły, nieatrakcyjny, naiwny, chciwy, zachłanny, snobistyczny. Tylko 35% uczniów sądzi, że chciwość, zachłanność i snobizm charakteryzują seniorów. Szóstemu typowi — człowieka zniechęconego przypisano cechy: nieszczęśliwy, budzący współczucie, zaniedbany, osamotniony, zasmucony, oczekujący na śmierć, nudny, mało aktywny, hipochondryczny. Uczniowie uznali, że współcześnie coraz rzadziej senior jest nudny (44%) i zaniedbany (49%). Młodzież stwierdziła, że kolejny typ — „starej torby” i „włóczęgi” występuje dużo rzadziej niż wymienione inne typy. Wszystkie wyróżnione cechy otrzymały podobne wskazania: brudny (34%), bezuczuciowy (25%), niepotrzebny (31%), będący ciężarem dla społeczeństwa (42%). Ostatni typ — „złośliwca” i „skąpca” mówi o występowaniu cech: zirytowany, gorzki, niezdolny do komunikacji społecznej, zależny, uskarżający się i naprzykrzający się,

ponury, zawistny, nieprzychylnie nastawiony wobec młodych, egoistyczny, egocentryczny. Licealiści stwierdzili, że nie wszystkie cechy występują wśród seniorów. Przykładem jest niezdolność do komunikacji społecznej, która ma miejsce zdaniem 44% uczniów czy takie cechy, jak zawistny (35%), egoistyczny (43%), egocentryczny (41%). Nie wszystkie atrybuty wyróżnione przez Daniela F. Schmidta i Susan M. Boland zostały przypisane seniorom. Uzyskane wyniki badań mogą być spowodowane zmianami kulturowymi, cywilizacyjnymi, które nastąpiły w okresie 30 lat od sformułowania wzorów.

Wyobrażenia młodzieży o własnej starości

Młodzież została poproszona o zaznaczenie cech, którymi będzie się charakteryzowała po ukończeniu 60. roku życia. W badaniu wykorzystano wzory wymienione przez Daniela F. Schmidta i Susan M. Boland. Cechy podano alfabetycznie, aby nie było sugestii związanej z poszczególnymi wzorami społecznymi seniorów. Analiza zebranych danych pozwoliła na stwierdzenie, że licealiści chcą być aktywni (69%), dojrzały emocjonalnie i społecznie (61%), inteligentni (61%), kochający (69%), opowiadający historię z przeszłości (64%). Tabela zawiera dane dotyczące występowania danej cechy u obecnych seniorów i ocenę jej występowania w przyszłości u respondentów.

Tabela. Wybrane opinie licealistów o występowaniu cech u seniorów (w %)

Wybrane cechy	Ocena występowania u seniorów	Perspektywa wystąpienia w starości u licealistów
Aktywni	59	69
Dojrzały emocjonalnie i społecznie	83	61
Inteligentni	78	61
Kochający	96	69
Opowiadający historię z przeszłości	95	64
Mają duży zasób doświadczeń	93	48
Bycie szczęśliwym	74	51

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: M. Ł o Ń k a, Stereotypy ludzi starych na tle własnej wizji starości u uczniów szkół licealnych, mps, UKW, Bydgoszcz 2015 (niepublikowana praca magisterska).

Okazuje się, że młodzi ludzie własną starość oceniają inaczej ze względu na cechy pozytywne niż współczesnych seniorów poza jedną cechą, jaką jest aktywność. W opinii 59% tej grupy seniorzy są aktywni. Zatem respondenci

przewidują swoje większe zaangażowanie. Aktywność jest cechą istotną dla człowieka w każdym wieku. Aktywność może być przejawiana w różnych sferach: kulturalnej, społecznej, fizycznej²⁵. Dla porównania przywołać można opinię respondentów dotyczącą spędzania czasu wolnego. Młodzi uważają, że kiedy zostaną seniorami, będą czytać książki, gazety (79%), spotykać się ze znajomymi (77%), zajmować się swoim hobby (75%) i spacerować (74%). Ponad połowa licealistów uważa, że będzie oglądać telewizję, korzystać z komputera, uczestniczyć w kulturze, podróżować i zajmować się wnukami. Nieco powyżej 30% respondentów będzie w przyszłości słuchać radia, pracować na działce i uprawiać sport. Tylko 17% uczniów będzie uczyć się języków obcych, 12% pracować społecznie, a 7% udzielać się w parafii. Młodzież inaczej oceniła pozostałe wyróżnione cechy. Przywołano je ze względu na duże różnice, jakie między nimi występują. Licealiści zatem uważają, że prawdopodobieństwo tego, że będą dojrzałi emocjonalnie i społecznie, kochający, opowiadający swoją przeszłość, mający duży zasób doświadczeń, jest znacznie niższe. Dzisiejsi seniorzy są też szczęśliwsi, niż będą licealiści w ich wieku, którzy oceniają swoją perspektywę w starości gorzej niż u obecnych seniorów, z którymi mają kontakt, ze względu na występowanie cech pozytywnych. Odnosnie do występowania cech negatywnych opinie ich pojawienia się w przyszłości są odmienne od oceny ich występowania u znanych im seniorów. U licealistów w przyszłości cechy negatywne nie będą występowały z tak dużym nasileniem. Wystąpiła zatem w przeprowadzonych badaniach sytuacja, w której młodzi nie przewidują w przyszłości występowania cech negatywnych, ale też cechy pozytywne rzadziej będą ich charakteryzowały niż obecnych seniorów. Tylko 51% licealistów uważa, że w okresie późnej dorosłości będą szczęśliwi. Stosunek do ludzi starych określali, odwołując się do starości w ogóle, czyli — jak napisano — kategorii nadrzędnej. Ten sposób zadawania pytania sprzyja ujawnianiu negatywnych stereotypów. Natomiast określanie własnej starości jest to wyobrażenie własnego Ja. Uczniowie okazali się bardziej sceptyczni w stosunku do swoich cech pozytywnych. Janusz Trempała i Ludmiła Zająć-Lamparska, na podstawie przeprowadzonych badań, zwrócili uwagę także na fakt, że młodzi dorośli ujawniają bardziej przychylną postawę wobec ludzi starszych niż oni sami. Jest to zgodne z pojawiającymi się tendencjami związanymi ze wzrastającą grupą ludzi starych na świecie. Badacze stwierdzają zanikanie stereotypu „starucha” pod wpływem dezaprobaty społecznej. Jednocześnie badacze są ostrożni w analizie wyników, bowiem „neutralność” postaw może świadczyć zarówno o obojętności, jak i o ambiwalencji w stosunku do ludzi starzejących się²⁶.

²⁵ R. Brzezińska, *Aktywny wiek senioralny. Z badań nad działalnością Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku*, WSHE, Włocławek 2014, s. 108.

²⁶ J.S. Turner, D.B. Helms, *Rozwój człowieka*, WSiP, Warszawa 1999; K.W. Schaie, S.L. Willis, *Adult Development and Aging*, Prentice Hall, New Jersey 2002, cyt. za: J. Trempała, L. Zająć-

Na podstawie przedstawionych badań zastanowić się można nad występowaniem gerontofobii polegającej na wyraźnej opozycji między starością a młodością. Gerontofobia jest to „irracjonalna obawa przed ludźmi starymi, przed kontaktem z nimi, jak i przed procesem starzenia się rozumianym, jako proces przemijania”²⁷. Każdej grupie przypisuje się przeciwstawne cechy:

- „— młodzi są dobrzy, starzy są źli,
- młodzi są aktywni, starzy są pasywni (bierni),
- młodzi ciągle coś zyskują, starzy systematycznie coś tracą,
- młodzi są kreatywni, starzy nie są twórczy,
- młodzi są atrakcyjni, starzy są nieatrakcyjni,
- młodzi są pełni zapału i pasji, starzy są pozbawieni energii i wigoru,
- młodzi to przyszłość, starzy to przeszłość”²⁸.

W przeprowadzonych badaniach ma miejsce sytuacja przypisywania osobom starym cech negatywnych. Niemniej własna perspektywa nie jest tak negatywna. Uwagę jednak można skierować na cechy pozytywne, które z takim samym nasileniem nie wystąpią u młodych w przyszłości. W literaturze pisze się o ambiwalencji w poglądach młodzieży na temat starości. Występuje obraz negatywny i jednocześnie pozytywny seniorów. Dostrzegane są nieprzyjemne atrybuty starości, ale też uznaje się ich mądrość, inteligencję czy doświadczenie. Taki obraz jest związany ze sposobem budowania wyobrażeń, na który mają wpływ różne czynniki: wiek, sytuacja życiowa, relacje rodzinne, częstotliwość kontaktów z ludźmi starymi, wiedza o osobach starszych²⁹. Nie zawsze badania dostarczają informacji o negatywnym obrazie ludzi starych. Już wcześniej niektórzy autorzy stwierdzili, że część młodych osób myśli o seniorach pozytywnie, dostrzegając ich rolę i znaczenie w życiu i społeczeństwie³⁰. Młodzież przypisuje seniorom rozsądek, szczerłość, odpowiedzialność, uczciwość. Ludzi w starszym wieku uważa się z jednej strony za spokojnych i opanowanych, a z drugiej za przewrażliwionych, mniej wesołych i pełnych humoru. W ko-

- L a m p a r s k a, *Postawy wobec osób starszych: różnice międzypokoleniowe*, „Przegląd Psychologiczny”, 2007, t. 50, nr 4, s. 447–462.

²⁷ P. S z u k a l s k i, *Uprzedzenia i dyskryminacja ze względu na wiek (ageism) — przyczyny, przejawy, konsekwencje*, „Polityka Społeczna”, 2004, nr 2, s. 12, cyt. za: E. M i s z c z a k, *Czy w Polsce występuje gerontofobia*, [online], [dostęp: 06.09.2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://dSPACE.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/3586/Miszczak.pdf?sequence=1>; T. D. N e l s o n, *Psychologia uprzedzeń...*, s. 235.

²⁸ Cyt. za: B. K r u p a, *Starość w percepcji młodzieży...*, s. 42; E. M i s z c z a k, *Czy w Polsce występuje gerontofobia...*

²⁹ A. R u d n i k, *Wymiary starości i cechy ludzi starych...*, s. 201–219.

³⁰ A. K o z d r o Ń, E. K o z d r o Ń, P. F. N o w a k, *Osoby starsze w opinii studentów*, [w:] *Pomyślnie starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, pod red. J. T. K o w a l e s k i e g o, P. S z u k a l s k i e g o, Zakład Demografii i Gerontologii Społecznej UŁ, Łódź 2008; E. M a c i a n o w i c z, *Poglądy współczesnej młodzieży na starzenie się i starość*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, pod red. S. S t e u d e n, M. M a r c z u k a, Wyd. KUL, Lublin 2006; A. R u d n i k, *Wymiary starości i cechy ludzi starych...*, s. 201–219.

munikacji z osobami starszymi młodzież doświadcza życzliwości, zaufania, chęci do współpracy i uczynności. Osobom starszym przypisuje się także zasady moralne, wiarę religijną i okazywanie miłości³¹.

Wyobrażenia dotyczące osób starych są bardzo złożone. Niemniej młodzież, określając swój stosunek do ludzi starych, odwołała się do kategorii nadrzędnej — ogólnie ludzi starych. Kiedy oceniali swoją starość w przyszłości, przyjęli już podkategorię — zgodnie z bogatymi informacjami, jakie o sobie posiadają, znając siebie. Wątpliwości budzi jednak fakt, dlaczego kilka znaczących cech pozytywnych ocenili niżej niż u grupy seniorów. Czy ten stan wynika z lęku przed własną starością i śmiercią (gerontofobia)?

Wnioski

Młodzież przypisuje ludziom starym cechy negatywne, ale własne perspektywy starości postrzega jako dużo lepsze. Pozytywny obraz starości nie jest jednolity z uwagi na rzadsze występowanie cech pozytywnych w perspektywie starości młodzieży. Mimo pojawiających się różnic stwierdzić można, że młodzież pozytywnie wartościuje swoją przyszlą starość. Młodzież jest ostrożna w opiniowaniu bycia szczęśliwym, kochającym czy inteligentnym. Dominujący obraz negatywnych cech starości i seniorów winien być zmieniony poprzez upowszechnienie pozytywnego modelu osób starzejących się, jako aktywnych społecznie, fizycznie, zawodowo i w sferze kultury. Integracja międzypokoleniowa może służyć lepszemu poznaniu osób starszych. Ten stan można uzyskać tylko poprzez tworzenie sytuacji współpracy i współdziałania ludzi młodych i starych. Postrzegane przez młodych ich doświadczenie zawodowe i życiowe może być wykorzystane poprzez działania projektowe realizowane z młodzieżą. Dlatego na każdym poziomie kształcenia winny być realizowane międzypokoleniowe programy edukacyjne. Wyniki badań uwrażliwiają jednak nie tylko na edukację gerontologiczną, ale także na zmianę społecznego klimatu starzenia się. Być może sytuację tę zmieniają kolejne pokolenia seniorów lepiej wykształconych, zdrowszych i sprawniejszych.

³¹ Ch. Randler, Ch. Vollmer, D. Wilhelm, M. Flessner, E. Hummel, *Attitudes Towards the Elderly Among German Adolescents*, „Educational Gerontology”, 2014, vol. 40(3), s. 230–238, [online], [dostęp: 07.09.2017]. DOI: 10.1080/03601277.2013.802187; A. Rudnik, *Wymiary starości i cechy ludzi starych...*, s. 201–219; *Co im zawdzięczamy? Opinie w przeddzień święta babć i dziadków*, oprac. J. Szczepańska, CBOS, Warszawa 2008, [online], [dostęp: 07.09.2017]. Dostępny w World Wide Web: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_003_08.

Streszczenie

Uprzedzenia wiekowe są interesującą kategorią ze względu na fakt, że każdy młody człowiek będzie należał do grupy osób starszych. Uzasadnienia powstawania uprzedzeń należy szukać w wielu teoriach. Prowadzone przez licznych naukowców badania o stosunku młodych osób do seniorów można podzielić na dwa obszary skutkujące różnymi wnioskami. Podejścia te różnicowane są poprzez określenie postawy wobec „ludzi starszych” w ogóle i stosunek do konkretnych znanych im osób starych. Przeprowadzone badania wśród licealistów potwierdzają istniejące stereotypy na temat osób starszych i uprzedzenia do seniorów. Młodzież przypisuje ludziom starym cechy negatywne, ale własne perspektywy starości postrzega jako dużo lepsze. Pozytywny obraz starości nie jest jednolity z uwagi na rzadsze występowanie cech pozytywnych w perspektywie starości młodzieży.

Summary

Prejudices related to the age are an interesting category because of the fact that every youngster will be a member of the elderly group with time. The origins of prejudices can be sought in a variety of theories. Research into the attitude of the young towards seniors fell into two areas from which different conclusions can be drawn. The attitudes are differentiated by the attitude towards the elderly in general and towards the senior people known to the respondents. The research done among comprehensive school students has corroborated the existence of stereotypes and prejudices towards the elderly. Young people attribute negative features to old people and they predict their own old age perspective to be much better. The positive image of the old age is not homogeneous due to fewer occurrence of positive features in the old age perspective of the youth.

Literatura

- Antonucci T.C., Jackson J.S., Biggs S., *Intergenerational Relations: Theory, Research, and Policy*, „Journal of Social Issues”, 2007, vol. 63(4).
- Branco K.J., Williamson J.B., *Stereotyping and the life cycle: Views of aging and the aged*, [In:] A.G. Miller (Ed.), *In the Eye of the Beholder: Contemporary Issues in Stereotyping*, Praeger, New York 1982.
- Brzezińska R., *Aktywny wiek senioralny. Z badań nad działalnością Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku*, WSHE, Włocławek 2014.
- Co im zawdzięczamy? Opinie w przeddzień święta babć i dziadków*, oprac. J. Szczepańska, CBOS, Warszawa 2008, [online], [dostęp: 07.09.2017]. Dostępny w World Wide Web: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_003_08.
- Festinger L., *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press, Stanford, California 1957.
- Fiske S.T., Taylor S.E., *Social Cognition*, McGraw-Hill, New York 1991.
- Greenberg J., Pyszczynski T., Solomon S., *The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory*, [In:] R.F. Baumeister (Ed), *Public Self and Private Self*, Springer-Verlag, New York 1986.
- Halicki J., *Spoleczne teorie starzenia się*, [w:] *Zostawić ślad na ziemi. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Pędichowi w 80 rocznicę urodzin i 55 rocznicę pracy naukowej*, pod red. M. Halickiej, J. Halickiego, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.

- Heider F., *The Psychology of Interpersonal Relations*, Erlbaum, Hillsdale, New Jersey 1958.
- Hulewska A., *Stereotypowe przekonania na temat kobiet i mężczyzn w okresie późnej dorosłości*, [w:] *Zagrożenia rozwoju w okresie późnej dorosłości*, pod red. A.I. Brzezińskiej, K. Ober-Łopatkki, R. Steca, K. Ziółkowskiej, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 2007.
- Kozdroń A., Kozdroń E., Nowak P.F., *Osoby starsze w opinii studentów*, [w:] *Pomyślne starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, pod red. J.T. Kowaleskiego, P. Szukalskiego, Zakład Demografii i Gerontologii Społecznej UŁ, Łódź 2008.
- Krupa B., *Starość w percepcji młodzieży — perspektywa pedagogiczna*, „Nowiny Lekarskie”, 2012, t. 81, nr 1.
- Lipińska-Lokś J., *Postrzeganie starości przez młodzież z wadą słuchu*, [w:] *Wybrane problemy osób starszych*, pod red. nauk. A. Nowickiej, Wyd. „Impuls”, Kraków 2010.
- Łońska M., *Stereotypy ludzi starych na tle własnej wizji starości u uczniów szkół licealnych*, mps, UKW, Bydgoszcz 2015 (niepublikowana praca magisterska).
- Maciantowicz E., *Poglądy współczesnej młodzieży na starzenie się i starość*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, pod red. S. Steuden, M. Marczyka, Wyd. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2006.
- Miszczak E., *Czy w Polsce występuje gerentofobia*, [online], [dostęp: 06.09.2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/3586/Miszczak.pdf?sequence=1>.
- Nelson T.D., *Psychologia uprzedzeń*, tłum. A. Nowak, GWP, Gdańsk 2003.
- Piekot T., *W poszukiwaniu utraconego szacunku. Wprowadzenie do problematyki dyskryminacji osób starszych*, [online], [dostęp: 06.09.2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.inwestujew45plus.cba.pl/wposzukiwaniuutraconegoszacunku.pdf>
- Randler Ch., Vollmer Ch., Wilhelm D., Flessner M., Hummel E., *Attitudes Towards the Elderly Among German Adolescents*, „Educational Gerontology”, 2014, vol. 40(3).
- Rosch E., Lloyd B.B. (Eds.), *Cognition and categorization*, Erlbaum, Hillsdale 1978.
- Rudnik A., *Wymiary starości i cechy ludzi starych w percepcji dzieci i młodzieży*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, t. XXVIII, 2016, [online], [dostęp: 06.09.2017]. DOI: 10.15290/pss.2016.28.11.
- Schaie K.W., Willis S.L., *Adult Development and Aging*, Prentice Hall, New Jersey 2002.
- Schmidt D.F., Boland S.M., *Structure of perceptions of older adults: evidence for multiple stereotypes*, „Psychology and Aging”, 1986, vol. 1(3).
- Snyder M., Miene P.K., *Stereotyping of the elderly: a functional approach*, „British Journal of Social Psychology”, 1994, vol. 33(Pt1).
- Solomon S., Greenberg J., Pyszczynski T., *Terror Management Theory of Self-Esteem*, [In:] C.R. Snyder, D.R. Forsyth (Eds.), *Handbook of Social and Clinical Psychology*, Pergamon Press, New York 1991.
- Szarota Z., *Percepcja starości wśród studentów*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, 2002, t. LV.
- Szukalski P., *Uprzedzenia i dyskryminacja ze względu na wiek (ageism) — przyczyny, przejawy, konsekwencje*, „Polityka Społeczna”, 2004, nr 2.
- Trempała J., Zajac-Lamparska L., *Postawy wobec osób starszych: różnice międzypokoleniowe*, „Przegląd Psychologiczny”, 2007, t. 50, nr 4.

Turner J.S., Helms D.B., *Rozwój człowieka*, WSiP, Warszawa 1999.

Woszczyk K., *Postawy dzieci i młodzieży wobec ludzi starzejących się i starych*, mps, WSP, Kielce 1995 (niepublikowana praca magisterska).

Wysocka E., *Obraz starzenia się, postawy wobec starości i ocena jakości życia osób starszych w percepcji młodzieży szkół średnich*, [w:] *Edukacja i animacja społeczno-kulturalna dorosłych. Diagnoza — potrzeby — prognozy*, pod red. A. Horbowskiego, J. Potoczego, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007.

Zych A.A., *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Wyd. „Śląsk”, Katowice 1999.